

The background features a vibrant pink field. A large, stylized number '7' is formed by a thick green stroke, with a red triangle filling its upper-left portion. To the right, a large, thick green outline of a number '0' is visible, with a red interior. In the lower right, the text 'MNEMOSYNON FIRMITATIS' is written in a serif font, with the 'A' in 'FIRMITATIS' being white and containing a red scribble.

MNEMOSYNON
FIRMITATIS

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања број 64

Издавач

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Кнез Михаилова 35, Београд

За издавача

Миомир Кораћ, директор Археолошког института

Уредници

Весна Бикић
Јосип Шарић

Редакциони одбор

Драгана Антоновић, Александар Булатовић, Милоје Васић, Растко Васић,
Снежана Голубовић, Вујадин Иванишевић, Миомир Кораћ, Ивана Поповић, Славиша Перић

Секретар редакције

Јелена Анђелковић Грашар

Лектура и коректура

Мирјана Радовановић

Фотографије

Документација Археолошког института,
Небојша Борић и фото-архиве сарадника

Дизајн и прелом

Данијела Парацки и D_SIGN, Београд

Штампа

DIGITAL ART, Београд

Тираж

300 примерака

MNEMOSYNON
FIRMIT ATIS

СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
(1947–2017)

Садржај Садржај Садржај

<i>Миомир Кораћ</i> , ПРЕДГОВОР	6
АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ И АРХЕОЛОГИЈА У СРБИЈИ	8
Наша археологија – данас.	
Поводом десетогодишњице рада Археолошког института САН (<i>Ђурђе Бошковић</i>)	15
Двадесет година живота и рада Археолошког института (<i>Ђурђе Бошковић</i>)	24
Педесет година Археолошког института (<i>Милоје Васић</i>)	35
АРХЕОЛОГИЈА ПОД ЈЕДНИМ КРОВОМ – ОСНИВАЊЕ АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА	44
Археолошки институт и Српско археолошко друштво	53
НАУЧНА САРАДЊА АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА	56
НАУКА У СЛУЖБИ ЗАШТИТЕ	66
Археолошка истраживања у Ђердапу	67
Археолошка слика Ђердапа	71
Праисторијска налазишта у Ђердапу	73
Античка и средњовековна налазишта у Ђердапу	79
Археолошко наслеђе и визија развоја Подунавља	89
Заштитна археолошка истраживања на коридорима 10 и 11	91
НАУЧНИ ПРОЈЕКТИ И ИСТРАЖИВАЧКЕ ТЕМЕ	94
Култура Лепенског Вира	97
Рад Археолошког института на проучавању металних доба на тлу Србије	101
Археологија Србије – културни идентитет, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије	104
Археолошки институт и истраживања палеолита и мезолита	107
Од сталне археолошке радионице до Центра за проучавање неолита Балкана	109
Гомолава – истраживања енеолита у Срему	116
Бубањ и Хум код Ниша – епонимна налазишта енеолита на централном Балкану	118
Хисар – вишеслојно налазиште у Лесковцу	123
Кале у Кршевици: процеси „урбанизације” и „хеленизације” у гвозденом добу централног Балкана	124
Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије	129
Sirmium – Сремска Митровица	132
Римски и рановизантијски град Улпијана (Iustiniana Secunda)	138
Римско утврђење и град Тимасум Минус у Равни код Књажевца	140
Истраживања античког Ниша	145
Антички <i>Naissus</i> – Нишка тврђава и некропола у Јагодин мали	146
Касноантичка Медијана (<i>Mediana</i>)	152

Садржај Садржај Садржај Садржај Садржај Садржај Садржај

Felix Romuliana (Гамзиград) – меморијални резиденцијални комплекс	158
Врело – Шаркамен код Неготина, тетрархијска резиденција Максимиана Даје	162
Nogreum Margi, римско утврђење и град	168
Утицај природних ресурса на формирање римских насеља и утврђења у источној Србији	171
IRS – Виминацијум, римски град и легијски војни логор – истраживање материјалне и духовне културе и становништва применом најсавременијих технологија даљинске детекције, геофизике, ГИС-а, дигитализације и 3Д визуелизације	173
Пројекат Виминацијум: мултидисциплинарна истраживања у служби презентације и промоције културне баштине	178
Центар за нове технологије Виминацијум	187
Процеси урбанизације средњовековног друштва	190
Истраживања рановизантијског полиса: Царичин град (Iustiniana Prima)	198
Истраживања средњовековних насеља, некропола и манастира	204
Истраживања средњовековних утврђења и градова	207
Пројекат истраживања средњовековног Раса	209
Научноистраживачки пројекат за Београдску тврђаву	211
Археометалургија у Археолошком институту	219
Рудна Глава – најстарији рудник у Европи	220
Прљуша, Мали Штурац – праисторијски рудник	223
Нова истраживања бронзаног доба – Пројекат <i>Jagar</i>	226
СПЕЦИЈАЛИСТИЧКЕ СТУДИЈЕ	228
Примена метода даљинске детекције и проспекције у истраживањима Археолошког института	229
Нумизматичке и сфрагистичке студије	238
Студије керамике	243
Археотехнологија – проучавање технолошке прошлости човечанства	247
Значај проучавања окресаних артефаката	250
Археолошки институт и биоархеологија у Србији	255
Антрополошка истраживања	255
Археоботаничка истраживања	257
Археозоолошка истраживања	260
ДОКУМЕНТОВАЊЕ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА У АРХЕОЛОШКОМ ИНСТИТУТУ	264
БИБЛИОТЕКА АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА	270
ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА	278
САРАДНИЦИ АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА	284
Археолошки институт – Матична књига службеника	285
Спољни сарадници Археолошког института (1947–2001)	287

ПРЕДГОВОР

VISCERA TERRAE, OPERTA TACENT, APERTA VARIAS FABULAS NARRANT.

Прекривена, утроба земље ћути, а кад се отвори, различите приче прича.

О бележавањем седамдесете годишњице Археолошког института ова генерација археолога одужује један велики и достојан дуг према онима који су је у стручном и духовном смислу створили. Најстарија генерација археолога, којима и сам припадам, учила је археологију од наших изузетних професора као што су Милутин Гарашанин, Драгослав Срејовић, Александрина Цермановић-Кузмановић, Александар Јовановић. Имали смо изванредну прилику да од њих не само сазнајемо фундаменталне основе о археолошком занату већ и да у непосредном контакту с њима упијамо и неке од основних начела и погледа на живот.

Као институтске бебе упијали смо занат и знање од Боривоја Јовановића, Николе Тасића, Владе Кондића, Љубице Зотовић, Душице Минић, Славенке Ерцеговић Павловић, Растка Васића, Надежде Мандић.

Све те генерације и на Факултету и у Институту од којих смо учили биле су ученици изузетног професора Милоја Васића, првог правог школованог археолога код нас, који је још почетком деветнаестог века донео у Србију први теодолит и употребио га у археолошким истраживањима. Академик М. Васић, један од утемељивача археологије и, нигде озваничене али по резултатима светски познате, чувене „београдске археолошке школе”, био је ученик изузетног професора Михаила Валтровића, архитекте по образовању, а археолога по вокацији и интересовањима. Професор Михаило Валтровић био је оснивач и први председник Српског археолошког друштва, основаног 1883. године. Годину дана пре тога (1882) организовао је и спровео прва научна археолошка истраживања у Србији – на Виминацијуму, ослањајући се на све оно што је урадио Јанко Шафарик, који је још 1846. године сачинио Министарству један изузетно значајан документ са првим плановима за археолошка истраживања. Две године касније (1884) изаћи ће први број научног и стручног археолошког часописа под називом *Сџаринар*, који и данас, у четвртој серији излагања, представља најзначајнији археолошки часопис у нашој земљи. Управо Археолошки институт баштини традицију Српског археолошког друштва и наставља објављивање тог угледног и престижног часописа.

Оснивању Српског археолошког друштва претходила је клима у друштву коју одсликава позив Захарија Орфелина у *Славеносербском маџазину* да треба „вредно и на ползу народа Србије радити на очувању свести о њеним старинама”. Професор Михаило Валтровић проистекао је на неки начин из духовне климе коју су обликовали и Јован Стерија Поповић, и Јанко Шафарик, и Јернеј

Копитар и Лукијан Мушицки, а који су на извeстан начин духовни настављачи Доситеја Обрадовића, храњеног и напajаног од ученог и образованог Захарија Орфелина, који је у духовном смислу досезао и до Руђера Бошковића.

На сваки начин и у најширем смислу, сви ови поменути умни људи наши су учитељи, који су у нас уткани и који су нам својим постојањем и деловањем омогућили да се данас бавимо једном таквом науком као што је археологија.

Када прелистамо ову нашу књигу која слави и глорификује седамдесет година постојања Археолошког института, видећемо да нам она уједно говори о далеко дужем периоду кроз који је наша археолошка наука прошла у свом развоју и напредовању. Из ње ће нам проговарати, на посредан или непосредан начин, и њени утемељивачи и одзвањаће речи Михаила Валтровића којима нас упућује да треба *„...одржавати, прикуљати, изучавати и на свети издавати културне, историјске и уметничке старине из свију периода преисторијској и историјској живоји на српској земљи”*, а затим, једним изненађујуће модерним приступом, и подучава да *„старинар”* – израз који се користио за археолога у његово доба – *„...треба у својим истраживањима да потражи помоћ од природњака...”*

Какву нам је причу испричала археологија ових простора на којима је Археолошки институт истраживао већину најзначајнијих археолошких локалитета из праисторијског, античког и средњовековног периода! На избледелим страницама Птоломејевих карата, Табуле Појтингеријане и Нотиције Дигнитатум израстале су скице грофа Марсиљја, који ће привући и Феликса Каница, и Домашевског, и Артура Џона Еванса, и сер Чарлса Хајда да посете ове крајеве и да се на лицу места увере у изузетно археолошко богатство наше земље и да о њему пренесу свету славу и културну баштину наших простора.

Др Миомир КОРАЋ,
директор Археолошкој институцији

РИМСКО УТВРЂЕЊЕ И ГРАД TIMACUM MINUS У РАВНИ КОД КЊАЖЕВЦА

Римско налазиште *Timacum Minus* налази се на левој обали Белог Тимока, на око 400 m источно од села Равна, које је удаљено 10 km северозападно од Књажевца у источној Србији. Од 1975. године Археолошки институт у Београду, у сарадњи са Завичајним музејом Књажевац, непрекидно врши систематска археолошка истраживања римског утврђења *Timacum Minus*, његовог цивилног насеља и некропола. Директор пројекта од 1975. до 1997. године био је Петар Петровић, који је са сарадницима објавио прелиминарне резултате археолошких истраживања и епиграфске споменике са овог локалитета.

Археолошким истраживањима утврђења *Timacum Minus* на простору од око два хектара, на локалитету Кулине констатовани су на сектору западне капије остаци најстаријег земљаног утврђења, са палисадом и дрвеним квадратним кулама, а уз источ-

ни бедем одбрамбени ров – *fossa*, настали средином I века н. е. Посаду тог најстаријег утврђења чинила је *cohors I Thracum Syriaca*. Ископавањима на сектору западне капије, на североисточном, северозападном и југозападном углу утврђења, као и проспекцијом на терену констатовано је прво камено утврђење правоугаоне основе, димензија 144 m (исток–запад) x 112 m (север–југ). Оно је имало заобљене углове и унутрашње квадратне куле. Западна капија је широка 3 m и фланкирана је са две унутрашње квадратне куле. Утврђење је имало по једну такву капију на сваком беду, односно на све четири стране света. Између углова и капија утврђења, на западном и источном беду налазиле су се по две унутрашње квадратне куле. Од формирања каменог кастела до касноантичког периода посаду је чинила коњичка кохорта – *cohors II Aurelia Dardanorum*.

Обнова утврђења, предузета крајем III века, потврђена је истраживањима на сектору западне капије, дуж западног бедема и на сектору јужне капи-

Налазиште *Timacum Minus* у селу Равна код Књажевца, општи изглед

Светозар Јовановић и Софија Петковић у току истраживања на налазишту *Timacum Minus*

је. У овој фази утврђење је задржало основу из претходног периода, а изграђене су куле, правоугаоне основе, које су делимично излазиле ван линије обновљеног бедема. По две такве куле фланкирале су западну и јужну капију, а највероватније и северну и источну капију.

Из ове фазе обнове истражене су две куле на западном бреду, једна на северном бреду и по једна на североисточном, северозападном и југозападном углу утврђења. Према томе, током прве половине IV века *Timacum Minus* је бранило 16 до 20 кула. Карактеристика ове фазе је да су куле и бедеми грађени од блокова сивог пешчара и сполија грађевина из претходног периода, међу којима је било и надгробних споменика са оближње некрополе из II–III века.

Археолошким истраживањима на сектору јужне капије констатована је обнова утврђења из средине IV века, која се огледа у ојачавању јужног бедема са спољне стране, тако да његова укупна ширина у овој фази износи 3,5 m, као и у проширивању кула јужне капије на спољну страну.

Током друге половине IV века бедеми Тимакум Минуса обновљени су последњи пут. Истраживањима су констатоване велике избачене куле правоугаоне основе, изграђене у техници *opus mixtum*, на североисточном, северозападном и југозападном углу утврђења. По три куле истог типа подигнуте су на северном, западном и јужном бреду, од којих је средишња затварала капије из претходне фазе, ослањајући се бочним странама на старије правоугаоне куле. У овој фази живота утврђења била је у

функцији највероватније само источна капија. На основу тога можемо претпоставити да је утврђење имало 15–17 великих избачених кула, као и снажан бедем широк у просеку око 3 m. Ово утврђење настрадало је у пожару почетком V века, о чему сведочи ниво паљевине на сектору јужне капије.

На сектору јужне капије откривене су и грађевинске активности из прве половине V века, које се огледају у подизању комплекса грађевина од сувозида ослоњених на јужни бедем и старије куле јужне капије, док је велика избачена кула из претходне фазе напуштена. Источно од капије, јужни бедем је пробијен каналом, ширине 0,9 и дубине од око 2 m, који је био испуњен шљаком, највероватније отпадом металуршких пећи. Неке од тих пећи истражене су уз северни бедем утврђења.

У последње две деценије IV века, у утврђењу *Timacum Minus* кохорта *II Aurelia Dardanorum* замењена је коњичким одредом *pseudocomitatenses Timacenses auxiliarii*, јединицом која је штитила читаву област Тимока. Могуће је да о посади касноантичког утврђења сведоче и печати на опекама NVMDIIII и NVMDIIII, који указују на одреде *Numeri Dalmatarum* посведочене на епиграфским натписима из Рацијарије (*Ratiaria*).

Живот у утврђењу прекинут је средином V века масовним разарањем у пожару. Досадашња археолошка истраживања нису дала потврду да је утврђење *Timacum Minus* обновљено на истом месту после уништења у хунској инвазији средином V века, највероватније 441. године. Иако Прокопије у свом делу *De aedificis* помиње у области града Аквиса

(*Aquae*, данашње Прахово) две тврђаве које у називу носе хидроним *Тимасит*, обновљени Тимакиолон и новоизграђени Тиматохион, ниједна од њих се не може поуздано идентификовати као *Тимасит Минус*. Наиме, на бедемима и кулама утврђења нема трагова Јустинијанове обнове, а у утврђењу недостају покретни налази из VI века.

У унутрашњости утврђења, на потесу декумануса (*via principalis decumana*), делимично је истражена велика грађевина са пиластрима, највероватније *principia* и уз њену јужну фасаду према улици три зидана ступца, постамента стубова портика. Ова гра-

ђевина је на основу археолошких налаза датована у IV век, а била је у функцији све до средине V века. У првој половини V века коришћена је као складиште – *horreum*.

У североисточном углу утврђења констатована је кружна грађевина, пречника 6 m, изграђена од опека, са оплатом од облутака и камених блокова и подом од хидрауличког малтера – највероватније цистерна или базен за испирање или сепарацију руде. Овај објекат није прецизније датован, јер су у њему откривени покретни налази из периода II–IV века. Металуршке активности потврђене су у Ти-

Тимасит Минус: (горе лево и доле) у току истраживања и (горе десно) двориште Архео-етно парка Равна

Тимасум Минус, обрада керамике у просторији старе сеоске школе

макум Минусу и налазом кружних пећи уз северну капију утврђења, датованих у II век и грађевине од сувозида са пећима на сектору јужне капије, која је из друге половине IV века.

Остаци урбаног цивилног насеља констатовани су проспекцијом и мањим сондажним ископавањима на простору јужно од утврђења, где су истражени делови две грађевине – једне из II–III века и друге из прве половине IV века. Североисточно од кастела, на обали Тимока, у потпуности су ископане терме (*thermae I*), подигнуте у II веку а напуштене крајем IV века. Југозападно од утврђења делимично је истражена велика грађевина разуђене основе, са две апсиде на јужној фасади и са хипокаустним системом грејања – највероватније јавне терме (*thermae II*) или луксузна вила (*villa urbana*).

На основу налаза жртвеника, вотивних натписа и остатака камене пластике, у цивилном насељу Тимакум Минуса потврђено је постојање храмова посвећених Јупитеру Долихену, Дијани и Митри, док се мање светилиште посвећено Марсу, највероватније, налазило у самом кастелу.

Током систематских истраживања на овом налазишту оквирно је утврђена локација римских некропола. Велики број откривених надгробних стела, узиданих у бедеме утврђења обновљене крајем III века, као и више дислоцираних споменика у баштама и виноградима западно и северозападно од утврђења сведоче о великој некрополи из II–III века. На основу геофизичке проспекције утврђено је да се ради о некрополи кремираних покојника, која се простирала западно од кастела, на потесу Ширина, који је ограничен на северу коритом Ропинског потока, на југу Селишким потоком, а на западу брдом Слог.

У средишту римског утврђења, југозападно од принципије, откривен је део некрополе из времена Сеобе народа. Истражено је десет гробова без гробних прилога, од којих је девет гробова припадало млађим мушкарцима ратничке популације.

Завичајни музеј у Књажевцу реализовао је заштитна истраживања на траси пута Равна–Дебелица приликом његове реконструкције током 1994–1996. године. Археолошка ископавања вршена су на ис-

точној падини брда Слог и на локалитету Ропински поток, на око 300 m западно од римског утврђења.

Током заштитних ископавања на локалитету Слог откривена је вишеслојна некропола из римског периода, касне антике и раног средњег века. Истражено је 140 гробова, од којих је 75 римских и 65 средњовековних. Три гроба римске некрополе датују се у период раног Царства, у I–II век, док остали припадају касноантичком периоду – другој половини IV и првој половини V века. У другу половину IV века датују се и зидане гробнице I и II. У касноантичким гробовима откривен је велики број налаза, углавном личних предмета покојника, који сведоче о војничкој популацији, као и хришћанском становништву скромног социјално-економског статуса.

На локалитету Ропински поток истражена су 1978. године три скелетна гроба, која су гробним налазима – паром наушница и позлаћеном крстооб-

разном фибулом – датована у IV век. Током заштитних истраживања, која су пратила реконструкцију пута Равна–Дебелица, на овом локалитету су 1994. године откривена три римска гроба, од којих два са остацима кремираних покојника и један са инхумираним покојником. На овом локалитету констатован је део биритуалне римске некрополе из периода од краја III до средине IV века, на којој је сахрањивано имућније становништво.

Раносредњовековна некропола на локалитету Слог датована је, на основу гробних прилога нађених у више од половине истражених гробова, у две фазе: старију, из VII–VIII и млађу, из IX–X века. Досадашњим археолошким истраживањима нису откривени остаци средњовековног насеља којем припада некропола на брду Слог у Равни.

На брду Св. Тројица, на око 1,5 km западно од утврђења *Timacum Minus*, на локалитету Црквиште констатовани су остаци тробродне рановизантијске

Timacum Minus, покретни археолошки налази

(лево) Јагодин мала, истраживања 1958. године, руководиоци са члановима екипе:
 (стоје, слева надесно) Александра Симоновић, Есад Пашалић, Борислав Мутавић, Вера Николић,
 Мирослава Јовановић, Катарина Пајкић, Живослав Шипетић, Љубица Зотовић, Миодраг Грбић,
 (седе, слева надесно) Александар Ненадовић, Петар Петровић, Даница Николић, Александра Мекферлејн;
 (десно) Нишка тврђава, П. Петровић у току истраживања античке улице 1981. године

базилике из VI века и изнад ње, на врху брда, утврђења из истог времена. У слоју у који су укопани темељи цркве нађени су римски култни предмети – бронзана статуета Јупитера, фрагменти вотивних икона и скулптура од белог мермера и оловна огледала, што сведочи о континуитету култног места и, могуће, о постојању римског храма на истом месту.

На брду Подина, које се налази на северној обали Ропинског потока, наспрам брда Слог, мањим заштитним сондажним ископавањима откривени су трагови утврђивања на јужној и западној падини, као и део некрополе, највероватније из средњег века.

Софија ПЕТКОВИЋ

БИБЛИОГРАФИЈА: P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III-2. Timacum Minus et la Vallé du Timok*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd 1995; П. Петровић, С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја*. Археологија, Археолошки институт, Завичајни музеј Књажевац, Београд–Књажевац 1997; S. Petković, M. Ružić, S. Jovanović, M. Vuksan, *Zs. Zoffmann, Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*, Archaeological Institute, Monographs, Vol. 42, Beograd 2005; B. Pijić, *Rimsko utvrđenje Timacum Minus*, Knjaževac 2009; С. Петковић, Н. Миладиновић-Радмиловић, Н. Гавриловић-Витас, Б. Илијић, *Погребни ритуал и култ Диониса у Равни (Timacum Minus) / Funeral Ritual and the Cult of Dionysus in Ravna (Timacum Minus)*, Археолошки институт, Посебна издања, књига 57, Завичајни музеј Књажевац, Београд–Књажевац 2016.

ИСТРАЖИВАЊА АНТИЧКОГ НИША

Захваљујући свом положају на чворишту најзначајнијих трансбалканских путева и својим богатим природним ресурсима, Ниш је играо изузетну улогу у размени и трансферу људи, идеја и производа. У археологији праисторије, антике и средњег века он данас има статус референтног налазишта, нарочито за раздобља антике која су боље истражена.

Проучавања прошлости Ниша и његове околине везују се за пионирске радове Феликса Каница у Србији тек ослобођеној од Турака, у другој половини XIX века. Оснивањем музеја у Нишу 1932. године створен је регионални центар за проучавање прошлости Понишавља и области источне Србије. Највећи подстрек развоју археолошких истраживања и рекогносцирања дао је чиновник управе Моравске бановине Адам Оршић Славетић, који је у првим годинама по оснивању музеја извршио низ обилазака терена и обавио истраживања најзначајнијих налазишта у Нишу и околини (некропола у Јагодин мали, Медијана, Бубањ и друга). Осим тога, донео је систематизацију у археолошкој пракси – прописао је и увео у употребу јединствене картоне археолошких налазишта, за потребе рекогносцирања и истраживања, картоне описа археолошких предмета (претече данашњих Ц-картона) и обучио је низ повереника музеја у прикупљању археолошких